

Farkas Gábor

## Asszimiláció és identitástudat – a moldvai magyarság léthelyzete a 17–20. században



**Farkas Gábor**  
(1977, Miskolc)  
költő, kritikus, tanár,  
Szigetszentmártonban él

A 17. századi moldvai viszonyok, melyekről Bandinus érsek 1648-as jelentésében ír – a magyar katolikusok lélekszáma, a szolgálatot teljesítő plébánosok helyzete, nyelvtudása stb. – egy olyan asszimilációs folyamat eredményei, melyek gyökerét a 16. század elején kell keresnünk. A 15. század végéig a Moldvai Fejedelemség „egyházi tekintetben Róma fennhatósága alá tartozott ugyan, a gyakorlatban azonban mindig is a magyar vagy a lengyel befolyás érvényesült”<sup>1</sup>. A moldvai magyarság sorsa ugyanis azzal, hogy 1526-ban, a mohácsi csata után Magyarország ereje meggyengült, a fogyás és az eloláhosodás lett. A 17. századi Moldváról hű képet ad tehát Bandinus Márk ferences szerzetes, marcianopolisi érsek, aki 1646-ban vizitációs körutat tett Moldvában, és erről részletes jelentést írt a pápai udvar számára. A nép kérésére két magyar jezsuitát is hívott: Beke Pált és Dési Mártont. Bandinus, amint jelentésében maga mondja, a boszniai Seopia-ban (Skoplje, ismertebb nevén Üszküb) született, nevét az eredeti „Bandulaevich”, olasz „Bandini”, latin „Bandinus” formában egyaránt írta. 1628-ból és 1630-ból van róla az első adatunk, mint a ferencesek boszniai provinciájának misszionáriusáról, aki Belgrádban, a dél-magyarországi Karasóban és Karánsebesen működött. Régebben csak a Duna és a Száva vonaláig terjedt a boszniai ferencesek munkaterülete, de a török hó-

dítás után, amikor a török csak a hozzá jól alkalmazkodó boszniai ferenceseket tűrte meg uralma alatt, a hódoltsági területek egyházi gondozás nélkül maradt magyar hívei Magyarországra is, egész Budáig behívták őket egyházi funkciók végzésére. Török hódoltsági területen, mohamedánok és szakadárok (görög keletiek vagy ortodoxok) között a katolikusok gondozásában nagy gyakorlatra tett szert Bandinus, nyelvtudása és Itáliában szerzett műveltsége is egyaránt kimagaslott, ezért a pápa 1643 végén Marcianopolis (a mai bolgár Prjeszlav) érsekévé nevezte ki. Munkaterülete Moldva, Dobrudza és a Duna alsó folyásától délre, Nikápolytól keletre, a Fekete-tengerig eső, érseki székhelye körüli rész lett. 1644 őszén Moldvába indult. Október 21-én érkezett Jászvásárba, de mivel a pápa nem értesítette előre Vasile Lupu vajdát Bandinus kinevezéséről, a vajda nem adott engedélyt Bandinusnak a működésre. Két évig kellett várnia az érseknek a bákói kolostorban, amíg megérkeztek a pápától és a bákói püspöktől, a Lengyelországban tartózkodó Zamojski Jánostól az igazolások és az érseki méltóság gyakorlásához szükséges papi felszerelések. Az érsek körútját 1646. november 2-án kezdte el Huszt városában, és 1647. január 18-án fejezte be Jászvásárban. Egy évig ezután az útjáról szóló jelentés megfogalmazásán dolgozott, munkáját 1648. március 2-án fejezte be Bákóban. Utána is Moldvában maradt még, a maga példájával, irányításával emelve a moldvai katolikus élet színvonalát. Sokat betegeskedve

1 Jakab Attila: *Csángóság és katolicizmus – Az identitástudat változásai*. Budapest, 2006. 10.

nem is vállalkozhatott többet a Moldvából való kimozdulásra, s itt is halt meg, Bákóban, 1650. január 27-én.<sup>2</sup> Írása olyan jelentőségű forrás a moldvai magyarok újkori állapotára nézve, hogy hosszabban idézzük vizitációjának konklúzióját összefoglaló barokk stílusú sorait.

„Egy egyházfő tündöklék akármily bölcsesség, okosság vagy kiválóság színében, legyen bár tekintélye, kitűnősége, mégha az összes erények koszorúja ékesíti is, úgy, hogy bölcsességével érje utol Salamont, éleselméjűség tekintetében múlja felül Aristotelest, az ékesszólás terén haladja meg Cicerót, külső forma szépségében Absolonnal versenyezzen és testi erejével tegyen túl Sámsonon; ha az idegen népek közt ügyét nem tudja előadni, főleg ott, ahol nincs becsülete, olyan, mint a letörült tábla, melyre nincs semmi írva. A római szentegyháznak, melyet a Szentlélek jelenléte kormányoz, kegyes atyaként saját anyanyelvű (értsd: magyar nyelvű) lelkipásztorokat kellene küldenie, akár püspökök, akár plébánosok, akár misszionáriusok legyenek is azok, akik képesek legyenek minden főpapi és plébánosi teendőt illendő képpen és botrány nélkül elvégezni, különösen azokon a helyeken, ahol nincs papbőség, mint Moldvában és tudják honi nyelven védeni a föld fejedelme és főurai előtt a maguk és a katolikus egyház becsületét.”<sup>3</sup>

A 17. századi katolikus megújulás nagy alakjához, Pázmány Péterhez mérhető éleslátással, és nyelvi stílussal bíró marcianopolisi érsek szavai sokatmondóak és keserűek a moldvai magyarság léthelyzetét, illetve a korabeli moldvai egyházi viszonyokat illetően. Ahhoz azonban, hogy tisztán megértsük sorait, szükséges néhány tényről beszélnünk. A 16. század végén a meggyengült, és így befolyását veszített magyar egyházi érdekeket felváltotta „a lengyelek azon törekvése, hogy a fennhatóságot megsze-

rezzék. [...] Az 1600-as évek elején a (bákói) püspökséget a lengyel egyháznak sikerült is megszereznie.”<sup>4</sup> Ez azonban nem jelentett folyamatos és rendezett lelki gondozást a hívek számára, mivel „a lengyel papok nem tartózkodtak székhelyükön, a püspök sem, időnként lejöttek a közeli Galíciából, hogy beszédjék a tizedet, összegyűjtsék, ami mozgatható, és utána visszatérjenek Lengyelországba.”<sup>5</sup> Talán ezért is döntött úgy a szentszék 1644-ben, hogy Moldvát a szerbiai marcianopolisi (ma Presevo) érsekséghez csatolja (ezért vizitált Bandinus Moldvában 1646-ban). Az egész folyamatnak az lett a következménye, hogy a moldvai vajdaságban súlyos katolikus paphiány lett.

A Szentszék 1622-ben létrehozta a Hitterjesztés Szent Kongregációját az egyházszerzés céljával, Moldvában azzal az egyértelmű szándékkal kiegészítve a missziós tevékenységet, hogy a fejedelemséget megnyerje a katolicizmus számára. Ezzel Róma figyelmen kívül hagyva a lengyel érdekeltségű bákói püspökséget „Havasalföldet és Moldvát missziós területté nyilvánította, és a kongregáció felügyelete alá helyezte. [...] A Moldvába küldött misszionáriusok többnyire horvát, bosnyák vagy olasz ferencesek voltak (a magyar nyelvvel szemben a könnyebb megtanulhatóság miatt előnyben részesítették a román nyelvet – megj. tőlem), akiket a szolgálatuk végére kilátásba helyezett jutalmak (teológiai doktorátus) és karrierlehetőségek is motiváltak. A moldvai éveket – néhány kivételtől eltekintve – többnyire szükséges rosszként fogták fel és élték meg.”<sup>6</sup> Ezt a moldvai magyarok lelki életének gondozása szempontjából nyilvánvalóan negatív helyzetet csak tetézte az amúgy is a modern korig állandó paphiány mellett, hogy a misszionáriusok egy része állandóan vizályt szított az anyagi java-

2 Bandinus jelentésének „Enarratio” című fejezete alapján.

3 Mikecs László: *Csángók*. Budapest, 1989. 20.

4 Jakab Attila, im. 10.

5 Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár I.* 46.

6 Jakab Attila, i.m. 11–12.

kért, jövedelmekért. Ennek az áldatlan folyamatnak két súlyos következménye lett: az egyik, hogy „a XVII. század végére a moldvai katolikus egyház szinte szétzüllött”<sup>7</sup>, a moldvai magyarok pedig a népi vallásosságban találták meg a hivatalos egyházi élet hiányosságainak pótlását, ami által babonásokká váltak.<sup>8</sup> A másik súlyos következmény a román nyelv lassú térnyerése lett a magyar nyelv rovására a moldvai vajdaságban. Ebben a környezetben a hitükhöz mégiscsak ragaszkodó moldvai magyarok számtalan panaszlevelet írtak a Szent Kongregációhoz, hogy az gondoskodjék anyanyelvükön tudó papokról, de ezek többségére választ sem kaptak.<sup>9</sup> Jólelkű székely plébánosok is felemelték szavukat a kongregáció züllött ferences atyái ellen – így tett a madéfalvi veszedelem után székely híveivel Moldvába vándorolt csíkszentléleki Zöld Péter is, aki 1781. január 11-én kelt levelének záró soraiban így ír Batthyány Ignác erdélyi püspöknek a csángókról:

„mi úton és hogyan lehetne lelkivigasztalásukról gondoskodni? [...] [amikor] ama misszionárius atyák a más nemzetek iránt oly túlbuzgó megvetéstől lángolnak, hogy semmiképpen sem képesek maguk között – főként a magyart – megtérni; [...] Miért is, az én gyenge ítélőképességem szerint, azokon aligha lehet másképp segíteni, minthogy a fent dicsért hittérítő szent kongregációnál kieszközöltetik, hogy az olaszokat azon moldvai fejedelemségből mozdítsák el, és helyükbe Erdélynek akár világi, akár szerze-

tesi papságából a magyar és oláh nyelvet egyformán beszélő papok küldessenek.”<sup>10</sup>

Ugyan „küldettek” atyák Erdélyből – főleg Csíksomlyóról magyar ferencesek, akiket Petrus Parcevic marcianopolisi érsek, Moldva apostoli vikáriusa, Bandinus méltó utóda bízott meg azzal, hogy „a moldvai katolikus magyarság lelki gondozása érdekében a bákói kolostort [benépesítsék]”.<sup>11</sup> A ferencesek mellett – akik a bákói kolostort mégis csak rövid ideig birtokolhatták Tapolczai István csíksomlyói guárdián vezetésével, mert az 1622-ben alapított Sancta Congregatio de Propaganda Fide 1667-ben a bákói rendházat jelölte ki a bákói püspök rezidenciájának – magyar és lengyel jezsuiták is vizitáltak időlegesen Moldvában, például Kotnáron, Neamcon és Jászvásáron. „1746-ban, amikor a jezsuiták missziót tartottak Szentkatonán, Háromszékben – írja Mikecs László monográfiájában –, a bákói bíró vezetésével egy héttagú küldöttség kereste fel őket. Elpanaszolták bajaikat, hogy a papjaik nyelvükön nem tudnak, nem prédikálnak s csak tolmács segítségével gyóntathatnak. Megkérték ezért a [magyar] jezsuitákat, hogy hozzájuk is menjenek el magyar nyelven hirdetni az igét.”<sup>12</sup> Sajnos azonban a 19. századig várni kellett a moldvai magyar katolikusoknak arra, hogy Magyarországról szervezett formában érkezzenek – a Szent László Társulatnak köszönhetően – misszionáriusok a csángó falvakba. Összegzésül elmondható, hogy az újkor elejére a térségben befolyását veszített Magyar Királyság már nem tudott közvetlenül a moldvai magyar katolikusok lelki gondozásával, identitástudatuk őrzésével foglalkozni. Az olyan személyiségek, mint Bandinus

7 Benda Kálmán, i.m. 46.

8 Lásd Tánczos Vilmos ide vonatkozó munkáit – *Gyöngyökkel gyökereztél: gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csíkszereda, 1995.; *Csapdosó angyal: moldvai archaikus imádságok és életterük*. Csíkszereda, 1999.; Valamint: Iancu Laura: *Jeles napok, ünnepi szokások a moldvai Magyarfaluban*. Lucidus Kiadó, 2011.

9 Lásd: bákói katolikusok levele 1653-ban – Benda Kálmán, i.m. 496–499.; Szabófalviak levele 1671-ben – Benda Kálmán, i.m. 668.

10 Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. Budapest, 2001. 92–93. Lásd még: Mikecs, i.m. 203.

11 Barna Gábor: *Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún*. In.: „Megfog vala apóm szokcorkezemtül...” – *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, 1993. 47.

12 Mikecs, i.m. 204.; lásd még: Bitay Árpád: *A moldvai magyarság*. In.: Erdélyi Irodalmi Szemle, 1926.

vagy Beke Pál helyzetükből adódóan csak rögzíteni tudták az asszimilációs folyamatok veszteségeit. A marcianopolisi érsekről, munkássága után háromszázötven évvel így ír – csalódott hangnemben, de a történelmi realitást mellőzve a költő és néprajzkutató Iancu Laura:

Győzelmünk lehettél volna  
A lét, a vers most nem dadogna  
Zászlónk, nemzetünk  
Volna talán.

Francesco Antonio Ceccangeli olasz konventuális ferences szerzetes, aki 1693 februárjától Jászvásáron tevékenykedett misszionáriusként, 1696 februárjától összeírta a moldvai települések katolikus lakosságát.<sup>13</sup> Jelentéséből kitűnik, hogy a 17. század végére mindössze 2799 katolikus lakosa volt a moldvai magyar településeknek. Ez a demográfiai adat olyan alacsony számot mutat, hogy „aligha túlzás, ha úgy gondoljuk, hogy az 1760-as években lezajlott osztrák érdekek szerinti határőrség-szervezés, majd az ennek nyomán bekövetkezett madéfalvi veszedelem során kapott, a szó szoros értelmében: „vér-átömlesztés” nélkül ma aligha lenne Moldvában magyar ember, de talán még katolikus sem” – jegyzi meg Halász Péter az Erdélyből Moldvába menekülő székelységnek a moldvai magyarság demográfiájára gyakorolt hatásáról.<sup>14</sup> E tényező tehát oly mértékben meghatározó, hogy szükséges a madéfalvi veszedelem történelmi hátterét jobban megvilágítanunk. „A Habsburg-birodalom [...] amikor célul tűzte ki a székely határőrség megszervezését, valójában a helyi, hagyományos organizmusok egyikeiből akart központi vezényszóra figyelmező organizációt formálni. Az új uralmi rend ezért

is kerül szembe a régi társadalmi alakulatokkal.”<sup>15</sup> Ez a szembekerülés vezetett 1764 január 7-én hajnalban a madéfalvi vérengzéshez. Az esemény közvetlen előzménye az volt, hogy Adolf Nicolaus Buccow generális parancsot kapott a bécsi udvartól, hogy szervezze meg a székely határőrséget. Buccow „1761 tavaszán érkezett Erdélybe. [...] báró Bornemisza Pál csíki királybíró [bizta meg] a nép egybehívására, ám a toborzásról szóló parancsát nem volt hajlandó írásba adni. Bornemisza június folyamán Gyergyóalfaluban kezdte kényszerű küldetését.”<sup>16</sup> A háromszékiek ennek következtében gyűltek össze Madéfalván 1764 januárjában, hogy tárgyalást kezdeményezzenek a toborzó Habsburg sereg vezetőivel. A tárgyalás helyett 7-én hajnalban ágyútűz zúdult a falura, amit Caratto alezredes négy oldalról indított támadása követett.<sup>17</sup> Az esemény egyértelműen súlyos vonatkozása a székelység tömeges Moldvába vándorlása lett.<sup>18</sup>

13 Benda Kálmán: *Moldvai csángó-magyar okmánytár. I.* 733–748.

14 Halász Péter: *Szaladj magyar, amerre tudsz...! A madéfalvi veszedelem 250. évfordulójára.* In.: Honismeret, 2014/1. 3.

15 Imreh István (szerk.): *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1764.* Bukarest, 1994. 7.

16 Szabados György: *Madéfalvi veszedelem – eseményvázlat és háttér.* In.: Hittel, 2004/1.

17 Szabados György: *Madéfalvi veszedelem – eseményvázlat és háttér.* In.: Hittel, 2004/1.

18 A kivándorlás/menekülés mellett fontos megemlíteni a közvetlen áldozatok számát is: „a halottak számát nehéz megállapítani. Egy hivatalos kimutatásban 88-an szerepelnek. Losteiner Lénárd kézírata nyomán többen szólnak 183 áldozatról. Benkő József azt írja, hogy értesülései szerint 186-ot levágtak, 34 megsebesült, és mintegy 400 székelyt fogtak el. Rettegi 600, Balló István 500 halottról és 1000-nél több sebesültről ír, s a kortárs szász emlékiró szintén több százra, 400 főre becsüli az elhullottak számát. A csíki főtiszt sok, az erdőben, az Olt vizében elpusztult emberről szól” Imreh, im. 27. Vö. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben.* Budapest, 1908. 177–184.; Teleki Domokos: *A székely határőrség története.* Budapest, 1877. 102–103.

Sajnos az a folyamat, amely a 16. század elején, a Magyar Királyság Mohács utáni meggyengülésével vette kezdetét, a 19. században felgyorsulva folytatódott. Történelmi szempontból az orosz–török háborúk (1802–1812; 1877), társadalmi szempontból a migráció, politikatörténeti szempontból a vajdaságok egyesülésével létrejött önálló román állam, vallási szempontból a szentszéki kongregáció züllöttsége és az állandósult paphiány jellemezte a moldvai magyarság 19. századát. „A kaotikus körülmények között megszorodtak a tolvajok, katolikus parókiákat fosztottak ki, papokat gyilkoltak meg”<sup>19</sup> – mégis az 1848-as Batthyány-kormány hosszú évszázadok eltelte után először kívánt hivatalos magyar politikai formában, és tettekkel segíteni a moldvai magyarságnak. Kossuth Lajos pénzügyminiszter utasítására terv készült, hogy „a túlnépesedett székely vidékek, nem különben a moldvai csángó magyarok Magyar országba s különösen a Bánátba telepítésenek olly tömegekben, mellyek szükség esetében az ellenségnek ellenállani, minden esetre pedig nemzetiségüket fenntartani képesek legyenek.”<sup>20</sup> Sajnos a Habsburg és az orosz erők harapófogójába került magyar kormány ezt az intézkedést nem tudta végrehajtani. Az sem járt sikerrel, hogy 1849 júliusában Bem József be kívánta vonni a harcokba a moldvai magyarokat. „Bem mintegy 2200-2300 főnyi sereggel tört be 1849. július 22-én Ojtóznál. Ezen a napon fordult első kiáltványával Moldva lakosaihoz. [...] július 24-én, Oknán Bem kiadja a második proklamációját. Időközben azonban a román bojárok elmenekültek Moldva területéről, [...] a román parasztság pedig megadta magát. A katolikus lakosság sokkal kisebb lé-

lekszámú volt, hogysen a felkelést sikerre vihette volna.”<sup>21</sup>

Ezen időszak vallási tortúráját a katolikus magyarok számára jól jellemzi az egyik miszsiós prefektus, Arduini rendelete az 1830-as évekből:

„A szent engedelmesség erejével megtiltjuk mindazon nyelvek gúnyolását, melyekre a miszsió területén szükség van; aki pedig oltártestvérét gúnyolja és bosszantja, nemcsak megrovást érdemel, hanem azt is, hogy Moldvából kiűzessék. [...] esztelenül jár el, aki franciául akarna prédikálni azoknak, akik csak németül, vagy szlávul tudnak, éppen így áll a dolog minden más esetben, jelesül az adott esetben, midőn a misszionáriusok a hitből oláh nyelvű oktatást akarnak adni annak a népnek, mely csak magyarul tud.”<sup>22</sup>

A csíksomlyói ferencesek, valamint a vizitáló jezsuita atyák példája azonban azt mutatja, hogy minden nehézség ellenére „a moldvai katolikusoknak mindig volt tehát, még ha egyre gyengülően is, kapcsolata a magyarországi katolikus egyházzal”.<sup>23</sup> Ez a helyzet 1859-ben, az önálló Románia létrejöttkor változott meg.<sup>24</sup> 1883-ban, majd 1884-ben a Vatikán az új királyságban felállította két katolikus püspökséget Bukarestben és Jászvásárban. A két püspökség a továbbiakban sajnos nem tűrte el a magyar nyelvű hitelesítést a Moldvában élő

19 Iancu Laura: *Moldva a 19. században*. Előadás. Elhangzott Egerben, 2013. szeptember 21-én.

20 Spira György: *A magyar negyvennyolc és a csángók*. In.: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 310.

21 Iancu Laura fentebb idézett előadásából.

22 Auner Károly: *A romániai magyar telepék történeti vázlat*. Temesvár, 1908. 64.

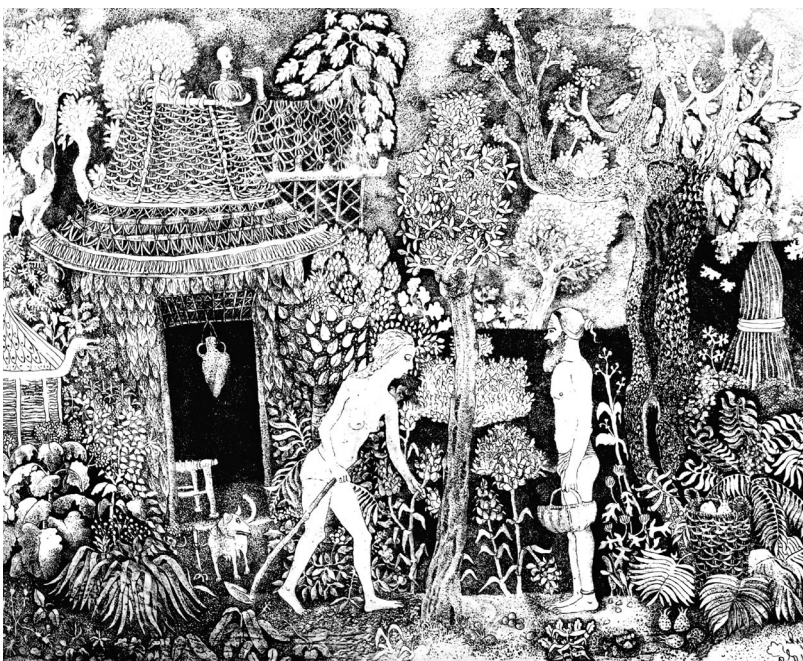
23 Barna Gábor, i.m. 49.

24 „Mindkét dunai fejedelemség [Moldva és Havasalföld] fiatal, számszerűen kicsiny, de nyugatias eliteje egyes diplomáciai tevékenységgel 1857 és 1861 között elérte a két román állam egyesülését önálló fejedelemséggé, amely a Német Birodalomból behozott, katolikus Hohenzollern dinasztia alatt valósult meg (1866–1947). 1878-ban kiharcolta a Magas Portától a szuverenitást, és 1881-ben királysággá tudott emelkedni.” (Meinolf Arens – Daniel Bein, i.m. 106.)

magyar anyanyelvű katolikusok között. A püspökségekhez csatolt papi szemináriumokban az oktatás kizárólag latin és román nyelven folyhatott.

1861-ben alakult meg Magyarországon a Szent László Társulat, melynek célja a hazától elszakadt magyarok gondozása volt. Trianonig szinte kizárólag a moldvai magyarság lelki gondozását, identitástudatuk erősítését végezte. A szervezetnek Lonovics József kalocsai érsek lett az első elnöke, aki egy közgyűlés jegyzőkönyve alapján így határozta meg a szervezet célját: „...a keleti katolikusok, elsősorban pedig a Romániában lakó r. kath. magyarok vallási és iskolai szükségén segíteni, őket templomok és iskolák építésében és fenntartásában támogatni, részükre magyarjékű papokról gondoskodni.”<sup>25</sup> A moldvai magyarok a román püspökségek felállítása utáni egyre erőszakosabb asszimilációs szándék miatt ugyan erősen rászorultak a társulat segítségére, de a kezdeményezések a fejedelemség és a bécsi udvar machinációi miatt sorra meghiúsultak.

A 20. század világháborúi, a trianoni békediktátum és a kommunista diktatúra nemcsak Magyarországot, az elcsatolt területek, vagy az emigráció magyarjait, hanem a moldvai magyarokat is emésztette. 1916 és 1918 között Moldva frontvonal volt, ahol a román hadsereg katonáiként moldvai magyarok is harcolni kényszerültek a magyar honvéd sereggel. A két világháború között több terv is készült arról, hogy moldvai és erdélyi magyarokat Magyarországra telepítsenek, aminek eredményeképpen 1941 és 1945 között tizenötezer bukovi-



*Kívül a paradicsomon  
(rézkarc, 1988)*

nai székelyt telepítettek a Dél-Dunántúlra.<sup>26</sup> A II. világháború után ugyan 1947 és 1956 között egyes moldvai magyar községekben moszkvai szellemiséggel szervezeten működtek magyar nyelvű iskolák, de ezeket a katolikus vallású lakosság alig-alig fogadta el. 1989 után is folyamatosak a moldvai magyarság identitástudatát súlyosan veszélyeztető rendszabályozások, melyeknek következményeként „a moldvai csángók kétharmada ma már nem ismeri ősei nyelvét. [...] Mégis, a moldvai magyarok meg nem szűnő reménnyel könyörögnek anyanyelvükön prédikáló papokért.”<sup>27</sup>

25 MTA Kézirattára Ms. 10.528/124. Lásd: Hajdú Demeter Dénes: *A Szent László Társulatról*. In.: „Megfog vala apóm szokcorkezetül...” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, 1993.

26 Lásd részletesebben: Ósi-Oberding József, *A bukovinai székelyek dunántúli letelepítése*. In.: *Agrártörténeti Szemle*, 1967/1-2.; Szabados Mihály: *Egy telepítés tanulságai*. In.: *Magyar Szemle*, 1941/9.

27 Halász Péter: *A moldvai magyarság évszázadai. Tudósítás a külső magyarokról*. In.: *Rubikon*, 1990/6.